

ÁRMEÁN OTÍLIA

NYOMVONALAS OLVASATOK

A kánon biztonsága

■ TDK-vitán, azaz az egyik tudományos diákköri dolgozathoz fűzött megjegyzések között hangzott el nemrég a zsűri részéről, tulajdonképpen tanácsként a következő vallomás: „Eliadét szeretjük ugyan olvasni, de nem szeretjük a bibliográfiában látni.” Hivatkozom? Nem hivatkozom. Annál, hogy ki mondta, fontosabb lehet, ki hogyan ismer magára ebben a vallomásban. Egyrészt ott van a nyilvánvaló oppozíció, hogy egy dolog a személyes érdekelttség, tettetés, és más dolog az a konvenciórendszer, ami kiéppül egy-egy diszkurzus, regiszter körül. Másrészt viszont a források hitelességének, értékének a kérdése körvonalazódik. Ha tudományos szöveget akarsz írni, akkor hagyd ki a Wikipédiát – szoktam például én mondani. Használhatod arra, hogy megkeress más forrásokat, vagy arra, hogy eldöntsd, több-e a megtalált forrás a Wikipédiánál (ha nem több, akkor keress tovább). Ugródeszka, ami törlődik, hiszen amikor már benne vagyunk a mély vízben, a legkevésbé sem számít, hogyan jutottunk oda. Szerencsére a nyomvonalakról még a tudományos munkákban sem kell beszámolni. Nem kérdés, hogy miként jutottunk oda. Inkább az a kérdés, milyen fogalmakat választunk annak a helynek a leírására, ahol vagyunk.

Tudományos munkáknál alapvető, hogyan határolja körül a szerző magának azt a terepet, amin megszólal. Besorolás- és minősítésértékű az, hogy kikhez kapcsolódik, kikre utal (hangvé-

Ha nincsenek az anagrammák, nincs általános nyelvészet sem. Ha nincsen olyan, ami kívül marad a kánonon, akkor nincsen kánon sem.

telében, tárgyalásmódjában, választott módszerében), kiknek milyen korábbi műveit használja fel. Amikor írunk, folyamatosan fedjük fel előfeltevéseinket, használt fogalmaink átvett és elfogadott értelmeit, de a megértés akkor is így működik, amikor (csupán) olvasunk. Nem légüres térbe érkeznek a mondatok, mindig korábbi mondatok nyújtanak kapaszkodási lehetőségeket, hogy a kapcsolatok végül olyan hálónak álljanak össze, melynek segítségével több minden felfogható és értelmezhető a beérkező adatokból (minél sűrűbb a háló, annál több minden).

A történet persze nem mindig ilyen ígéretesen építkező. Egyik kapcsolattól a másikig és onnan vissza – az két út, a háló mégsem lett sűrűbb. Hogyan számoljunk el a kudarcokkal, amikor valamit nem sikerül megírni? Amikor valamit nem sikerül elolvasni? Amikor éppen a kötelezőt, az alapot, az elvártat nem tudjuk elolvasni? Vagy úgy olvassuk, hogy nem azt olvassuk, ami oda van írva, hanem csak a betűjét. Kisiskolás koromban, anélkül, hogy tudtam volna róla, így játszottam ki a tanítói-szülői elvárást: háromszor kellett volna elolvasnom a tanmesét gyakorlásképpen, én meg elolvastam gyors egymásutániségben minden szavát háromszor.

Betűhalmazok és kanonizált értelmeik

■ Mert hogyan is kell olvasni? Mi az a lineáris rend, ami az írásbeliség elterjedésével általánosan elfogadottá, törvénnyé és mércévé vált? A balról jobbra tartást az írás tanította meg nekünk (nyugati társadalomban élőknek), s ennek messzemenő következményei lettek érzékelésünkre, világlátásunkra. Például hogy ez a pozitív haladási irány. Ha a film használta képernyőn a szereplő balról jobbra tart, akkor előremegy, az új, az ismeretlen, a pozitív felé (jobbról balra pedig visszafelé jön). Jön, igen, felénk tart, mert a néző „[s]zubsjektíve balra helyezi magát, s minden, ami a kép bal oldalán van, súlyosabbnak, fontosabbnak tűnik” (Arnheim 1979. 47.). Érvényes ez a színpadra is, de mindenféle térbeli tájékozódásra is.

Kevés olyan műfaj és vállalkozás van, ami megtöri ezt a kötelező linearitást. A képversek éppen a nonlinearitás kényszerével dolgoznak, és a kettős látást mozgósítják: a befogadónak néznie és olvasnia is kell a betűket, a kialakuló vonalegyütteseket. Az is a lineáris rend összezavarása, amikor a vesszorok kezdőbetűinek összeolvasása értelmes szót, nevet rejt. A szép sorban összeolvasandó betűket rejtett elv szerint rendezni új sorba és az új elrendezés szerinti értelmet nevezni ki a tényleges, lényeges, igazi értelemnek – ez a kanonizált interpretációs, jelentéstulajdonítási eljárásokkal ellentétes technika.

Saussure, a 20. századi nyelvtudomány megeremtője, miközben azokat az előadásokat tartja, melyek a *Bevezetés az általános nyelvészethez* könyvnek az alapanyagát szolgáltatták, éppen valami ilyesmit művel: szétszedi az olvasott (latin) szövegeket annyira, hogy azok olvashatatlanná válnak. Betűkre cincálta szét latin költők leginkább isteneket, istennőket felvonultatató szövegeit, bizonyítani akarván, hogy a betűket új elrendezésben másképpen is lehet olvasni, és a szövegeknek ez a másodlagos értelme az igazi értelem. A szavak mögött újabb szavak rejtőznek, az olvasónak pedig titkosírásként kell a rejtett értelmet kihámozni a betűk újraosztásának segítségével. Ez a projekt lényege. Ezzel írt tele Saussure 141 jegyzetfüzetet 1906 és 1909 között. A füzetek és a néhány nagyobb lapra írt táblázat anyagába Jean Starobinski 1971-ben kiadott könyve nyújt betekintést: *Les mots sous les mots. Les anagrammes de Ferdinand de Saussure*.

Kísérletezéseit tehát Saussure maga nem hozta nyilvánosságra, hiszen nem sikerült bizonyítania, hogy létezik a szövegeket titkosírászerűen megkettőző (létrehozó) szándék (vö. Starobinski 1971. 151.). Minél több rejtett szót tudott kiolvasni a szövegekből, annál bizonytalanabb lett abban a tekintetben, hogy vajon nem csupán a betűk végességéből fakadó valószínűségi játék az egész. Ha nem lehet eldönteni, melyik értelem az elsődleges, és az anagrammatikus olvasással rengeteg szó-témához, rejtett szóhoz eljuthatunk, akkor ez nem csupán a jelentések végletes szóródásával és egymást kioltásával fenyeget, hanem annak eltűnésével is, amit olvasunk. Nem szöveg az már, csupán az ábécé 24 betűje, tetszőleges sorrendben, amiből aztán az olvasó rakja ki a maga szó-témáit.

Kudarccal tehát. Vagy éppen ennek a kudarcnak köszönhetően fogott hozzá Saussure a nyelvtudomány kiépítéséhez? Végül vagy pont ezért azt sem sikerként élte meg, a *Cours*-t az 1906 és 1911 között megtartott előadások alapján Charles Bally és Albert Sechehaye 1915-ben jelentették meg (vö. Saussure 1997. 29.). Az utókor a két Saussure közül egyértelműen a nyelvészt és nem az anagrammatikus interpretátort kanonizálta. Az anagrammák Saussure-je kívül van a kánonon, de azért jó néhányan inspirálódtak belőle. Jakobson (1969), Derrida (1998. 96.), Paul de Man (2002. 410.), Julia Kristeva (1969), Jonathan Culler (1976), Cynthia Chase (1997), Szegedy-Maszák Mihály (1980) számára hivatkozási pontok ezek a kutatások, mert a nyelvi működésekről mondanak el valami lényegeset. (Doktori disszertációk is születtek, melyekben a jelölők összefüggéseinek anagrammatikus és paronomasztikus olvasatait mutatják meg a szerzők például József Attila vagy Parti Nagy Lajos költészetében – lásd Osztrólczyk 2011, Ármeán 2004.) A szelíd változatban Szegedy-Maszák szimbolikus olvasásmódnak nevezi azt, amikor a nyelvi rétegzettség, szavak mögötti szavakra figyel az olvasó, az esztétikai hatás pedig ezzel a tevékenységgel áll egyenes arányban: „Egyrészt azt állíthatjuk, hogy a »szavak mögötti szavak«, a szövegekben aprólékos elemzéssel kimutatható nyelvi bonyolultságok a költői nyelvnek évezredek hagyományaiból következnek. Másrészt az is bizonyos, hogy Saussure nem bizonyos irodalmi művek furcsaságát, hanem olyan szimbolikus olvasásmódot ismert fel, mely bármiféle nyelvi jellegű alkotás esetében érvényes megközelítés lehet, annál is inkább, mert – túllépve Starobinski következtetéseire és válaszul Saussure kételyeire – feltételezhetjük: a szöveg esztétikai hatása egyenes arányban van azzal, mekkora szerep jut a nyelv mögötti nyelv(ek)nek.” (Szegedy-Maszák 1980. 426.)

Radikálisabb olvasatban a szöveg betűjére, materialitására való összpontosítás romboló hatású, és magára a bomlásra mutat rá név és jelentés szétválásának megtapasztalása miatt (vö. De Man, Chase). Innen válik érthetővé Saussure-nak az anagrammatikus kutatásoktól való elfordulása is, legalábbis Baudrillard értelmezésében: „Vajon Saussure azért változtatott irányt, mert bizonyítási kísérlete nyilvánvalóan kudarcba fulladt, vagy azért mondott le az anagrammatikus kihívás pozíciójáról, hogy áttérjen a jelentésteremtés konstruktív, maradandó és tudományos módszerére, az eltörlés-fenyegette jelentés védelmében?” (Baudrillard 1998. 15.)

Saussure tehát a tudományost választotta, a racionális diszkurzust, és ezt a Saussure-t ismerjük. A másik Saussure anagrammatikus kísérletezésének előbb hivatkozhatóvá kellett válnia, a feldolgozás során viszont meg is szelídült a válalkozás, s a további interpretációk is racionálissá teszik. Egyre inkább a kettőség, a pálfordulás marad az Saussure munkásságában, ami zavarba hoz.

■ Ha nincsenek az anagrammák, nincs általános nyelvészet sem. Ha nincsen olyan, ami kívül marad a kánonon, akkor nincsen kánon sem. Ha nincs, ami odavigyen (őshaza ígérete), akkor nincsen szótár sem (Kőrösi Csoma Sándor). Tévedések, zsákutcák, latens tartalmak – a racionális diszkurzus feltételei, csábítói, velejárói. „Minden racionális diskurzus fel akarja számolni a látszatokat, éppen ebben rejlik a vonzereje – és ez benne a szemfényvesztés.” (Baudrillard 1998. 13.) Interpretáció és a csábítás kettősségéről van itt szó: ami a kánonon, az elfogadottn kívül van, az mindig elcsábít, valami egyszerit és személyest ígér, de végül csak a racionális diskurzus egyszerűségét és személyességét képes megmutatni. Amit keresünk, az mindig már ott van. A racionális annyiban szemfényvesztés, hogy a látszatot, amihez képest ő racionális, soha fel nem számolhatja.

Eliadét és azokat a szerzőket, akiket szeretünk olvasni, azért is olvassuk szívesen, mert nem mindenben racionális az, amit és ahogyan felmutatnak. Kapcsolódásokról számolnak be, melyek nem a szigorú ok-okozatiság rendjét követik. Szövegeik nem építkező, céltudatos, lépésről lépésre bizonyítékokra támaszkodó, tudományos irányultságúak, hanem áradóak, széttartóak, jelentések eltörlesztésével fenyegetők.

Tulajdonképpen az is tartható, hogy minden szöveg ilyen. Ha van hozadéka Saussure anagrammakutatásainak, akkor az éppen az, hogy az olvasó tehet arról, milyennek látja a szöveget. Betűire szedi-e szét, vagy engedelmesen követi a szerzői utasításokat. (A szerzői utasítás itt abban az értelemben használatos, ahogyan Philippe Lejeune ír az önéletrajzi paktumról vagy műfaji szerződésről, s ami Genette szerint az irodalmi művek olyan paratextusaiban tükröződik, mint például az alcím, elő- vagy utószó, fülszöveg, mottó, jegyzetek. A szerző a regény megjelöléssel felkínálja a regényként való olvasásmódot, egyúttal kötelezi is magát arra, hogy számonkérhetőek a szövegén a regénnyel szemben támasztható követelmények. Genette jegyzete a „szerződés” kategóriát megengedőnek tartja, és az olvasó szabadságát hangsúlyozza: „A kifejezés nyilvánvalóan igen optimista az olvasó szerepét illetően, aki semmit sem írt alá, s aki vagy elfogadja azt, vagy sem.” (Genette 1996. 84.) Kétségtelen, hogy valamennyit mindig el kell fogadnunk a szerződésben foglaltakból, bele kell mennünk a játékba, különben nincsen játék.) Nyelvek mögötti nyelveket, műfaji törésvonalakat regisztrál, vagy az egységes értelem rekonstruálását tűzi ki célul. A diszkurzusok az első esetben „tétek és játszmák színhelyei, az elterelés szenvedélyének színhelyei, ahol maguknak a jeleknek a csábítása sokkal fontosabb, mint egy ki tudja miféle igazság felbukkanása – az interpretáció ezeket a látszatokat veszi semmibe és rombolja le a rejtett értelem keresése közben.” (Baudrillard 1998. 13.) Az interpretáció tehát a másik olvasói attitűd, és az értelmezés felkutatta értelem és igazság lesz a kánonba való belépés feltétele.

Nyomvonalak

■ Mindannyian szeretnénk értelmesen élni. Az értelmessé tétel műveleteit az értelmezés tanítja meg nekünk, a minden, a káosz, az illúziók, a látszatok interpretatív rendezése, legyen szó szövegolvasásról, cselekedetek mozgatórugóinak megértéséről vagy önmagunk motivációinak felkutatásáról. Azt gondolom, ma

még önmagunkhoz is az olvasáson át vezet a legegyszerűsebb út. Az az élményközpontság, aminek újabban tanúi vagyunk, egy másik utat jelent, és nem látványosak még a következményei. Mintha ma (újra) értékesebb lenne saját bőrünkön tapasztalni és nem mások tapasztalataiból (könyvekből például) tanulni. Pedig ha tanulunk abból, ami le van írva, akkor azt nem kell tapasztalati úton is megismerjük. Ugyanígy: mindannyian szeretnénk kapcsolódni másokhoz, ezért szeretnénk ismerni azokat a közös pontokat, melyek segítségével könnyebben kapcsolatot teremthetünk. Ha egy adott közösségben mindenki olvasta Ottlik *Iskola a határon* című regényét, akkor ez a közös tudás felhasználható olyan új szövegek értelmezésekor, melyek építenek erre a regényre, de felhasználható problémák megoldásakor is – vagy bizonyos típusú problémák abban a közösségben fel sem merülnek pont azért, mert mindannyian szembesültek az adott kérdéssel már az olvasás során. Az olvasással gyógyítás (biblioterápia) működhet ezen az elven, illetve az irodalomnak ilyen szembesítő szerepét emeli ki Szilasi László, amikor *A harmadik híd* című regénye kapcsán mesél a hajléktalanok életének megtapasztalásáról: „Nekem nem volt könnyű ott lennem velük. Lelkileg, szellemileg, testileg egyaránt nagyon igénybe vett. Lehet, hogy az irodalomnak van egy olyan funkciója is, ami lehetővé teszi, hogy nyugodtan megszemeled ezeket a borzalmakat, ezeket a nehéz sorsokat – anélkül, hogy jelen kellene lenned.” (Szilasi 2014.)

A közös tudás közös pont. Ezért van a kánon, az elfogadott, valamilyen értelmező közösség által szentesített szövegek listája. Amikor viszont a kánon nem egységes, és annyi értelmező közösség van, ahány nagyobb kiadó (egyetemi központ, folyóirat – kapcsolhatjuk különböző intézményekhez ezeket), akkor nem is olyan egyszerű már megmondani, mi van benne a kánonban, és mi van kívül rajta.

Vannevar Bush 1945-ben ír a Memexről úgy, hogy előrevetíti mindazt, amit a számítógépek és az új média hoznak életünkbe. Az *As We May Think* (magyarul: *Út az új gondolkodás felé*) című cikkében egy új mesterségről is beszél, a nyomvonalvágásról (vö. Bush 1998). A nyomvonalvágók információk összekötésével foglalkoznak, linkelnek (ahogy ma már mindannyian). Nyomvonalaink lehetnek személyesek, egyszerűek és megismételhetetlenek, de lehetnek megoszthatóak, újra meg újra bejárhatóak, tágíthatóak is. A tágas út közösségben is járható, a tágas út az, ahová visszatalálunk, mert nélkülözhetetlen a tájékozódáshoz. „Az út sokkal kellemesebb, ha újra elsajátítjuk a felejtés kiváltságát, azaz elfelejtjük mindazt, amire éppen nincs szükségünk, mert van esély, hogy ismét rátaláljunk, ha fontosnak bizonyul.” (Bush 1998)

Azért fontos, mert újra rátalálunk. Újra meg újra vezet bennünket valahová. Szöveg, ami többször, másként képes megszólítani olvasóját. Több regiszterben, több szinten, több megközelítéssel is interpretálható. Nyomvonalvágásra alkalmas, mert nem csupán az az egy kitaposott út térképezhető fel benne. (Ahogyan az út, úgy a szöveg is működhet pusztán metaforaként. Azaz nem csupán szövegutak vannak. Tapasztalatokról beszéltem az előbb, arról, hogy kinek mit kell megélnie. Talán ezeket is felfoghatjuk utakként, hol közösek, hol nem, hol megoszthatók, hol nem, és néha kényszeresen ugyanolyan helyzetekbe kerülünk, ugyanannak az újbóli megélésére ~~kérhetően~~ hivatva. Stop.pard)

A szövegeknek ez a strukturális jellemzője (bonyolultságuk, összetettségük, többféleképpen szétszalazhatóságuk, linktartományuk) magyarázza azt, hogy miért léteznek olyan szövegek, amelyek nagyon eltérő kánonokban is benne

vannak. Nem képzelhető el nyugati irodalomtörténet Shakespeare nélkül. Magyar irodalomtörténet Madách nélkül. Vagy Esterházy nélkül. Olyan hálózatok a szövegeik önmagukban is, és olyan utaláshálóval érkeznek, hogy képesek nagyon különböző olvasóik nagyon különböző megértés-, kérdéshálózataikhoz kapcsolódni. Vagy fordítva.

Tágasság

■ 2016. január 5-én beszélgetett Esterházy Péterrel Fabiny Tamás, aki egyik kérdését egy vallomással vezette fel: volt olyan híve, aki megdicsérte olyan mondatért, ami el sem hangzott a prédikációban. Az igazán jó prédikációban a hallgató meghallja a fel nem tett kérdéseire a válaszokat, s ezt a folyamatot maga az igehirdető sem tudja elrontani. Esterházy rögtön átteszi a regényre: „Egyébként a regény is így működik. Maga az író se tudja elrontani. De annak már nagyon jó regénynek kell lennie... Senki sem tudja megmondani, miről szól egy regény. Ha jó mű, akkor elég tágas, elég nyitott ahhoz, hogy az olvasó megtalálja benne azt, amit keres.” (Fabinyi–Esterházy 2016.)

Nem egy olvasónak kell megtalálnia, hanem többnek, rengetegnek. És nem azt kell megtalálnunk, amit már valaki előttünk megtalált, hanem azt, ami bennünket foglalkoztat, amit mi keresünk épp (ezek persze egybeeshetnek korábbi keresésekkel és eredményekkel, de el is térhetnek tőlük). A paradoxon az, hogy ott találunk válaszokat, ahol már sokan mások is találtak. Nem azokra a kérdésekre, nem azzal az olvasói attitűddel, nem azokkal az értelmezési stratégiákkal. Találtak, mert kerestek. Ahogyan Saussure is keresett és talált, talált, mert egyáltalán keresett.

A nagyon jó regény támogatja a keresést (és nem kínálja az igazságot). A nagyon jó regény olvasót teremt. Az olvasó pedig beletanul az olvasásba. Egyrészt kánonba szelídített művek által, melyekről kiderül, hogy sokkal több van bennük, mint amit egyetlen kor valamely kánonjának szűrője látni enged, másrészt pedig kánonon kívül rekedt művek által, melyek megmutathatják, hogy a jelentéstulajdonítást támogató szövegerők mellett a jelentés eltörlésével fenyegető effektusok is működnek. Minden szövegben.

■ IRODALOM

- Ármeán Otília: *Paragrammatika. Olvasatok az intertextualitás és a retorika hálójában*. Doktori disszertáció (2004). Szegedi Tudományegyetem. Részlet belőle itt: Ármeán Otília – Medgyes Tamás: *Szövegek között értelmezéssel. Retorikai olvasatok*. Gondolat–Pompeji, Bp.–Szeged, 2005. 9–46.
- Arnheim, Rudolf: *A vizuális élmény. Az alkotó látás pszichológiája*. Ford. Szili József – Tellér Gyula. Gondolat, Bp., 1979.
- Baudrillard, Jean: *A látszatok szent horizontja*. Ford. Tótfalusi Ágnes. Nappali Ház 1998. 4. sz. 13–16. http://apps.arcanum.hu/app/nappalihaz/view/Nappalihaz_1998_04/?pg=16&layout=s
- Bush, Vannevar: *Út az új gondolkodás felé (Ahogy gondolkodhatnánk)*. Ford. Ivacs Ágnes – Bartha Gabriella. In: Sugár János (szerk.): *Hyper Text + Multi Média*. Artpool, Bp., 1998. <http://www.artpool.hu/hypermedia/bush.html>
- Chase, Cynthia: *Arcot adni a névnek. De Man figurái*. Ford. Vástyán Rita – Z. Kovács Zoltán. *Pompeji* 1997. 2–3. sz. 108–147.
- Culler, Jonathan: *Anagrams and Logocentrism*. In: Uő: *Saussure*. Fontana–Collins, Glasgow, 1976. 107–108.
- De Man, Paul: *Hypogramma és inskripció*. In: Uő: *Olvasás és történelem. Válogatott írások*. Ford. Nemes Péter. Osiris, Bp., 2002. 395–432.
- Derrida, Jacques: *A disszemináció*. Ford. Boros János – Csordás Gábor – Orbán Jolán. Jelenkor, Pécs, 1998.
- Fabiny Tamás – Esterházy Péter: *Márk-változat*. Budavári Evangélikus Szabadegyetem, 2016. január 5. <http://www.bokod.lutheran.hu/mark-valtozat-meghalt-esterhazy-peter>
- Genette, Gérard: *Transztextualitás*. Ford. Burján Monika. Helikon 1996. 1–2. sz. 82–89.
- Jakobson, Roman: *Nyelvészet és poétika*. In: Uő: *Hang – Jel – Vers*. Ford. Barczán Endre et al. Gondolat, Bp., 1969. 211–257.

- Kristeva, Julia: *Pour une sémiologie des paragrammes*. In: Uő: *Semeiotike. Recherches pour une sémanalyse* (Extraits). coll. Points. Éditions du Seuil, Paris, 1969. 113–146.
- Osztróluczky Sarolta: „Veszem a szót...” *József Attila-interpretációk*. Doktori disszertáció. ELTE BTK, Bp., 2011. <http://doktori.btk.elte.hu/lit/osztroluczkySarolta/diss.pdf>
- Saussure, Ferdinand de: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Ford. B. Lőrinczy Éva. Corvina, Bp., 1997.
- Starobinski, Jean: *Les mots sous les mots. Les anagrammes de Ferdinand de Saussure*. Gallimard, Paris, 1971.
- Szegedy-Maszák Mihály: *Az ismétlés művészete*. In: Uő: *Világkép és stílus. Történeti-poétikai tanulmányok*. Magvető, Bp., 1980. 365–465.
- Szilasi László: *A helyeink mi vagyunk*. Magyar Vivien interjúja. Librarius kortárs kult magazin. 2014. március. <http://librarius.hu/2014/03/24/helyeink-mi-vagyunk-interju-szilasi-laszloval/3/>

